

Nummer 55, 5 december 2011. ISSN 2031-0293

Fatima Zibouh

Politieke vertegenwoordiging van moslims in Brussel

Vertaling: Benny Winant

De politieke vertegenwoordiging door gekozenen met een andere etnoculturele achtergrond, in het bijzonder door gekozenen van moslimorigine, in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest verschilt grondig van de situatie in de andere Europese grootsteden. Bijna één op de vijf volksvertegenwoordigers in het Brussels Hoofdstedelijk Parlement behoort immers tot de moslimcultuur. Nieuw is dat voor het eerst een vrouw van moslimorigine die een hoofddoek draagt (Mahinur Ozdemir) zitting neemt in het Brussels Parlement. Dat is een primeur in de hele Europese Unie. Op basis van documentair onderzoek, empirisch onderzoek aan de hand van gesprekken met Brusselse parlementsleden en actoren uit het verenigingsleven die voor de verkiezingen gemobiliseerd werden, en een etnografische observatie van de verkiezingscampagne, tracht deze bijdrage de verklarende factoren voor die vrij uitzonderlijke politieke vertegenwoordiging in Europa toe te lichten, uitgaande van de hypothese dat de combinatie van de institutionele parameters, de demografische evolutie en de werking van de moslimverenigingen een doorslaggevende invloed in Brussel uitoefent.

Fatima Zibouh is onderzoeker politieke en sociale wetenschappen aan de Université de Liège (Centre d'Etudes de l'Ethnicité et des Migrations). Haar doctoraal onderzoek gaat over de politieke participatie van etnoculturele minderheden via de verschillende vormen van artistieke expressie. Onlangs publiceerde ze « *La participation politique des élus d'origine maghrébine* », Editions Academia-Brylant, 2010.

Fatima Zibouh, +32(0)477 82 27 78, fatima.zibouh@ulg.ac.be

Christophe Mincke (Redactiesecretaris), +32(0)2 211 78 22 / +32(0)473 21 02 65, mincke@fusl.ac.be

Inleiding

1. De politieke vertegenwoordiging door gekozenen met een andere etnoculturele achtergrond, in het bijzonder door gekozenen van moslimorigine, in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest verschilt grondig van de situatie in de andere Europese grootsteden. Bijna één op de vijf volksvertegenwoordigers in het Brussels Hoofdstedelijk Parlement behoort immers tot de moslimcultuur. Nieuw is dat voor het eerst een vrouw van moslimorigine die een hoofddoek draagt (Mahinur Ozdemir) zitting neemt in het Brussels Parlement. Dat is een primeur in de hele Europese Unie.
2. Deze originele situatie op politiek vlak doet zich voor in een stad waar meer dan 50% van de bevolking buitenlander is of buitenlandse roots heeft. Het is evenwel moeilijk om aan exacte cijfers over het aantal moslims in de hoofdstad te geraken. Hoe dan ook, hun aanwezigheid is onder meer in bepaalde Brusselse gemeenten groot genoeg om de verkiezingsuitslag in zekere mate te beïnvloeden.
3. Deze bijdrage strekt ertoe de verklarende factoren voor die vrij uitzonderlijke situatie in Europa toe te lichten, uitgaande van de hypothese dat de institutionele parameters in combinatie met de demografische evolutie en de werking van de moslimverenigingen een doorslaggevende invloed hebben.
4. Politieke participatie omvat een ruime waaier van verschillende soorten individuele of collectieve acties. Dit artikel bestudeert de politieke participatie van moslims - in de courante betekenis¹ (Mayer & Perrineau, 1992) - in het Brussels Gewest en meer bepaald hun politieke vertegenwoordiging aan de hand van onderzoek over de evolutie van het stemgedrag van de Belgische burgers en parlementsleden van moslimorigine bij de Brusselse gewestelijke verkiezingen. We hebben het niet over de politieke vertegenwoordiging van moslims op gemeentelijk niveau (schepenen en gemeenteraadsleden), maar focussen op de gewestelijke parlementsleden.

5. Op basis van documentair onderzoek, empirisch onderzoek aan de hand van gesprekken met Brusselse parlementsleden en actoren uit het verenigingsleven die voor de verkiezingen gemobiliseerd werden, en een etnografische observatie van de verkiezingscampagne, wordt het onderwerp van deze bijdrage in vijf delen behandeld. Eerst maken we een overzicht van de literatuur over de politieke participatie van moslims in België, met aandacht voor de enkele lacunes in de werken over deze specifieke kwestie. Ten tweede verduidelijken we, gezien de gevoelige aard van het onderwerp, de racialisering van de moslimidentiteit en omschrijven we wat we onder de term 'moslim' verstaan. Ten derde onderzoeken we de verschillende tendensen in het stemgedrag van de moslims in Frankrijk en België en gaan we daarbij na of ze eventueel een eigen stemgedrag hebben. Ten vierde bestuderen we de evolutie van de politieke vertegenwoordiging door moslimparlementsleden in de hoofdstad via een kwantitatieve analyse sinds de oprichting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Ten vijfde gaan we op zoek naar de factoren die de uitzonderlijke politieke vertegenwoordiging door moslimparlementsleden in het Brussels Gewest verklaren. We besluiten met enkele aanbevelingen die rekening houden met de toekomst van de politieke participatie van de moslims in Brussel.

1. Staat van de literatuur over de politieke participatie van moslims in België

6. De eerste wetenschappelijke literatuur over de politieke participatie van personen van buitenlandse oorsprong in België dateert van de jaren 1990. Martiniello (1992) onderzocht de relatie tussen etnische groep en overheid en was aldus een van de eersten in België die onderzoek verrichtten naar de rol van politieke actoren bij de integratie van de etnische gemeenschappen. Vervolgens werd de politieke participatie in België bestudeerd op basis van de buitenlandse oorsprong (Martiniello, 1998; Lambert, 1999; Réa, 2002; Jacobs, Martiniello, Réa, 2002; Jacobs, Bousetta, Réa, Martiniello, Swyngedouw, 2006; Réa,

¹Het gaat meer bepaald om de vormen van politieke participatie in het kader van verkiezingen (stemmen, opkomen, campagne voeren enz.). Voor een exhaustieve definitie van politieke participatie, zie E. Van Haute, 2009.

Jacobs, Teney, Delwit, 2010) of een specifieke nationaliteit: Italiaans (Martiniello, 1992), Marokkaans (Bousetta, 2001), Turks (Manço en Manço, 1992), subsaharisch (Kagné, 2001) of Maghrebijns (Zibouh, 2010).

7. Over de politieke participatie van moslims in het bijzonder bestaan daarentegen weinig diepgaande analyses, hoewel de situatie in België op dat vlak heel bijzonder is (Zibouh, 2011). Die enkele lacunes kunnen onder meer verklaard worden door de Franstalige Belgische nationale context, die sterk beïnvloed is door de Franse republikeinse traditie, die de etnoculturele verschillen tussen de individuen tracht uit te gommen, terwijl in Vlaanderen², Nederland en de Angelsaksische landen de culturele of religieuze diversiteit makkelijker erkend wordt (Jacobs en Réa, 2005). In Nederland wordt immers vrij vroeg gesproken van « *Political participation and identities of Muslims in nonmuslim states* » (Shadid en Van Koningsveld, 1996). In de Angelsaksische literatuur is het eveneens makkelijker te spreken van « *Muslims' Place in the American Public Square* » (Bukhari, Nyang, Ahmad, Esposito, 2004) en van « *Muslims in Westerns Politics* » (Sinno, 2009). Onlangs werden in Frankrijk enkele onderzoeken over het stemgedrag van moslims gepubliceerd (Dargent, 2003; 2010; Brouard, Tiberj, 2005). In België analyseren enkele werken meer bepaald de samenwerking tussen moslims en lokale overheden in een Brusselse gemeente (Manço, Kanmaz, 2005), alsook het belang van de 'moslimstem' (Sandri, De Decker, 2008) of de invloed van het politieke leadership van de moslims op de lokale omgang met de islam (Torrekens, 2009).

2. Racialisering van de moslimidentiteit

8. In het algemeen bestaan er veel werken over uiteenlopende onderwerpen die een directe of indirecte band hebben met de islam in België, maar er zijn niet veel kwantitatieve, systematische en grondige studies over de moslims in België. Wegens het gebrek aan officiële gegevens over religieuze overtuigingen is het daarenboven moeilijk om quota op te stellen en representatieve steekproeven te trekken om de moslimgemeenschap in België te onderzoeken.

9. Bijgevolg ligt het niet voor de hand om te spreken over de politieke participatie van de moslims. In het discours van de politici en media, maar ook in de wetenschappelijke literatuur kan evenwel worden vastgesteld dat mensen met Marokkaanse, Turkse of Pakistaanse roots steeds meer als moslim in de sociologische betekenis van het woord worden beschouwd. In het algemeen wordt het anders-zijn niet langer bepaald door de Arabische, Marokkaanse of Turkse origine, maar door het moslim-zijn. Daardoor krijgt de referent 'moslim' in het hedendaagse openbare debat een raciale invulling (Fassin & Fassin, 2006), hoewel deze hypothese nog onweerlegbaar aangetoond moet worden.

10. Ondanks deze categorisering is het absoluut noodzakelijk om zich bij het bestuderen van bepaalde groepen van individuen niet te laten leiden door beschouwingen die gebaseerd zijn op onterechte veralgemeningen, en de 'essentialisatie' te vermijden van verschillende vormen van overtuiging of lidmaatschap alsof die onveranderlijke kenmerken hebben. De moslimgemeenschap is immers door haar etnische, sociaaleconomische, linguïstische, culturele en andere diversiteit helemaal geen monolithisch blok.

11. De etnografische waarnemingen tijdens de verkiezingscampagnes tonen aan dat de eisen van de moslims niet noodzakelijk gebaseerd zijn op gemeenschappelijke politieke standpunten. Er bestaan evenwel bepaalde convergenties over bepaalde onderwerpen, zoals bijvoorbeeld de strijd tegen discriminaties.

²Studies over de politieke participatie van moslims in Vlaanderen zijn evenmin legio. Dat is zeker te wijten aan de historische en politieke context van België, waardoor het moeilijk is om in volkstellingen of enquêtes religieuze en taalvariabelen te isoleren.

12. Ook al bestaat het risico dat de personen die moslimascendenten hebben of uit een moslimland komen (Kateb, 2004) onterecht als moslim worden beschouwd, hebben we de keuze gemaakt om de term 'moslim' niet uitsluitend te hanteren volgens de strikt religieuze definitie, maar volgens een algemenere sociologische interpretatie. De term 'moslim' verwijst in dit artikel dus niet noodzakelijk naar een identiteit die uitsluitend op religie gebaseerd is. We volgen het voorstel van A. H. Sinno (2009), die de term 'moslim' gebruikt voor de gekozenen die zichzelf als gelovige moslim beschouwen en/of van wie één van de ouders een gelovige moslim is en/of die behoren tot een groep die traditioneel als moslim wordt beschouwd: « *I do not consider 'Muslim' to necessarily indicate a religious identity, but an identity that may have religious, racial, political, or cultural dimensions. (...) I therefore consider a parliamentarian to be Muslim if he or she is Muslim by faith or has at least one parent who is Muslim by faith or belongs to a group that is traditionally Muslim* »³. (Sinno, 2009: 70). Geseculariseerde of agnostische moslims of zelfs atheïsten uit de moslimcultuur⁴ worden bijgevolg als 'moslim' beschouwd.

3. Studies over het stemgedrag van moslims

13. De mutaties in de politieke configuratie van de representatieve instanties kunnen niet grondig bestudeerd worden in het kader van een analyse van de politieke participatie van de moslimkandidaten en -parlementsleden zonder onderzoek naar het stemgedrag van de kiezers. Hierbij gaat men na in hoeverre het stemgedrag bepaald wordt door het gegeven dat men tot een bepaalde gemeenschap behoort en of in dit geval de 'moslimstem' veronderstelt dat een moslimkiezer op een

moslimkandidaat stemt of dat een moslimgroep zijn leden ertoe aanzet op een kandidaat te stemmen die al dan niet moslim is. Hier dreigt het gevaar van het sociaal determinisme (Lazarsfeld, Berelson, Gaudet, 1944:27)⁵ en het gevaar van essentialisatie van de stemverrichting, namelijk dat de beweegredenen van de kiezers zouden worden beperkt tot het bevestigen van hun religieuze identiteit, terwijl in werkelijkheid etniciteit of religie enkel beschouwd mogen worden als variabelen net als het stemmen op basis van geografische nabijheid, leeftijd of geslacht bijvoorbeeld.

3.1. Studies over het stemgedrag van de franse moslims

14. In België bestaan er weinig studies over het stemgedrag van de moslims. Bovendien zijn ze vrij recent. In Frankrijk daarentegen behandelde Muxel (1998) al het gewicht van de variabele 'religie' bij jongeren met migrantenroots. Jocelyne Cesari (2001) bevestigde eveneens de stelling dat de Franse moslims links stemmen.

15. Een van de eerste echte studies - aan de hand van een groot-schalige enquête - over het stemgedrag van de Franse burgers die de islam belijden (Dargent, 2003), toont aan dat die kiezers zeer geïnteresseerd zijn in politiek en meestal voor linkse partijen stemmen. Aan de hand van de gegevens van het CEVIPOF⁶ afkomstig uit grootschalige steekproeven die representatief zijn voor ingeschreven kiezers die op basis van quota werden geselecteerd, toont Dargent (2009) bovendien aan dat 95% van de moslims, wegens hun uitgesproken voorkeur voor linkse partijen, tijdens de tweede ronde van de Franse presidentsverkiezingen van 2007 voor Ségolène Royal stemde tegenover 5% voor Nicolas Sarkozy.

³« Ik beschouw de benaming 'moslim' niet als een term die noodzakelijkerwijze naar een religieuze verwijst, maar als een identiteit die een religieuze, raciale, politieke of culturele dimensie kan hebben. Bijgevolg beschouw ik een parlements lid als moslim als hij [of zij] een gelovige moslim is, minstens één van zijn [of haar] ouders een gelovige moslim is of als hij [of zij] tot een groep behoort die traditioneel moslim is.

⁴“Those who identified themselves as non-religious Muslims indicated that Islam is more of a cultural identity and that their ethnic minority identity is more important to them than being 'Muslim'. One councillor described herself as a “cultural Muslim” (Sinno, 2009: 116).

⁵Volgens de school van Columbia is het behoren tot een geloofsgemeenschap één van de doorslaggevende variabelen in het stemgedrag.

⁶<http://www.cevipof.com/PEF/2007/PEF2007.htm#p3>

16. Brouard en Tiberj (2005) hielden in 2005 een grootschalige enquête op basis van een grote steekproef die representatief was voor de Fransen van Maghrebijnse, Afrikaanse en Turkse oorsprong en toonden eveneens aan dat het overgrote deel van de moslims voor linkse partij en stemt.

3.2. *Studies over het stemgedrag van de Belgische moslims*

17. Hoe ziet de situatie er in België en meer bepaald in Brussel uit? In 2004 had het CEVIPOL bij de gewestelijke verkiezingen een grootschalige exitpoll gehouden om het stemgedrag van de Belgen bij die verkiezingen te onderzoeken. De studie is vrij interessant, aangezien ook het stemgedrag van de moslimkiezers (degenen die zichzelf als dusdanig beschouwden in de vragenlijst) bestudeerd werd. Daaruit blijkt dat 45,7% van de moslimkiezers voor de Parti Socialiste stemde, 13,3% voor de MR en 7,1% voor de CDH (Sandri, De Decker, 2008: 44).

18. Hetzelfde onderzoek werd opnieuw uitgevoerd bij de federale verkiezingen van 2007. 1.319 van de 2.807 *at random* ondervraagde personen woonden in Brussel. Hoewel de vragenlijst gebruikt werd net vóór de federale verkiezingen, werden de antwoorden van de respondenten die in het Brussels Gewest woonden, apart verwerkt. Daaruit kwam een aantal interessante gegevens naar voren. Ten eerste wordt het aantal respondenten die de islam belijden, geraamd op 11,8 % (tegenover 3,8 % in Wallonië). Ten tweede wordt de voorkeur van de moslimburgers voor linkse politieke partijen bevestigd. Bij de federale verkiezingen van 2007 stemde 42,3% van de moslims die in Brussel woonden, voor de Parti Socialiste, 16,7% voor het Centre Démocrate Humaniste, 14,7% voor de Mouvement Réformateur en 12,2% voor Ecolo. Een groot deel van de moslimkiezers stemde dus voor de Parti Socialiste. Ten derde heeft de religieuze overtuiging (of niet) geen grote impact op het stemgedrag van de Belgische moslimburgers. Ten vierde volstaat de variabele 'behoren tot een geloofsgemeenschap' of 'mate van godsdienstbeleving' niet om het stemgedrag van de moslimkiezers te verklaren. Andere determinerende factoren zoals een vrij laag socio-professioneel statuut, leeftijd (meer dan de helft van de ondervraagde moslims was jonger dan 34 jaar) en studieniveau (lager dan het gemiddelde van de andere groepen) zouden eveneens de uitgesproken voorkeur voor linkse partijen kunnen verklaren (Sandri, De Decker, 2008).

19. Een andere studie (Teney, Jacobs, 2009) focuste op de stemintenties van de Brusselse laatstejaars met migrantenroots bij de federale verkiezingen van 2007 – zonder de variabele 'godsdienst' te isoleren – en stelde de eventuele electorale kenmerken van die nieuwe kiezers vast. Volgens een grote kwantitatieve enquête bij 1.283 leerlingen die rekening houdt met hun oorsprong, zijn jongeren van Marokkaanse of Turkse origine geneigd om voor de Parti Socialiste te stemmen.

20. In het algemeen tonen al die onderzoeken – zowel de Franse als de Belgische – aan dat de mate van godsdienstbeleving geen doorslaggevende variabele is in het stemgedrag van de moslimkiezers. Het sociaaleconomisch statuut zou daarentegen een grotere rol spelen. Het zou nuttig zijn om grootschalige enquêtes te houden die rekening houden met de religieuze dimensie *stricto sensu* en met het feit of een moslimkiezer zijn stemgedrag zou motiveren met het moslimzijn van de kandidaat op wie hij stemt.

3.3. *Studies over de moslimstem in het bijzonder?*

21. Nu politicologische studies minder aandacht besteden aan de kwestie van de 'katholieke stem', is het interessant vast te stellen dat de kwestie van de 'moslimstem' aan belang wint in het openbaar debat. Bepaalde praktijken laten echter vermoeden dat de rol van dat soort stem minder belangrijk is dan men zou kunnen veronderstellen. Volgens de waarnemingen zouden bepaalde electorale keuzes van de moslimburgers immers niet ingegeven zijn door moslim-zijn van de kandidaten, maar door onderwerpen die verband houden met de strijd tegen discriminaties.

22. De stelling dat de voorkeurstemmen op basis van etnische criteria (al dan niet moslim-zijn) worden uitgebracht, zou de grote mate van politieke vertegenwoordiging door moslimparlementsleden kunnen verklaren. Die uitleg volstaat op zich echter niet, want dat verklaart de opeenvolgende verkiezingsnederlagen van de islamitische confessionele partijen niet. We komen terug op de verklarende factoren in het laatste deel van dit artikel, maar eerst moeten we benadrukken dat de stem een individuele handeling is die gemotiveerd wordt door verschillende parameters, en dat het electorale belang van de politieke partij waar-

voor de kandidaten opkomen, ook een grote rol speelt bij de keuze van de kiezer.

4. Kwantitatieve benadering van de evolutie van de politieke vertegenwoordiging van de moslims in het Brussels Gewest

23. Om een algemeen overzicht te krijgen van de politieke vertegenwoordiging door moslims die zitting hebben in het Brussels Hoofdstedelijk Parlement, is een kwantitatieve benadering aangewezen, die tevens de evolutie ervan beter in kaart brengt. Aangezien er geen officiële gegevens voorhanden zijn over etniciteit, cultuur en religie, worden de moslimparlementsleden in eerste instantie geïdentificeerd op basis van de onomastiek. Een bepaalde familienaam betekent echter niet noodzakelijk dat men tot een bepaalde groep behoort, te meer omdat niet alleen personen van Turkse of Marokkaanse origine de islam belijden. De identificatie gebeurt bijgevolg op basis van het feit of de parlementsleden zichzelf als moslim of als behorend tot de moslimcultuur beschouwen en op basis van het feit dat ze in hun discours en hun kiespraktijk direct of indirect verwijzen naar de islam. De benadering op basis van de familienaam wordt aldus gecombineerd met een biografi-

Verkiezingen	PS	MR	CDH	ECOLO	SPA-SPIRIT	Total	% van het totale aantal zetels
1989	0	0	0	0	0	0	0%
1995	3	0	0	1	0	4	5,3%
1999	4	2	0	2	1	9	12%
2004	13	2	1	0	1	17	19,1%
2009	11	1	3	2	1	19	21,3%

Tabel 1. Moslimparlementsleden die zitting hebben in het Brussels Hoofdstedelijk Parlement (1989-2009)

sche analyse van de Brusselse gewestelijke volksvertegenwoordigers. Met deze methode verkrijgen we de volgende cijfers:

24. Deze tabel bevat de cijfers voor de vijf gewestelijke verkiezingen die werden gehouden sinds de oprichting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (BHG). De vernoemde politieke partijen zijn de partijen die in de vijf zittingsperiodes minstens één moslimparlements lid hadden, ongeacht of ze Nederlandstalig of Franstalig zijn.

25. Voorts wordt enkel rekening gehouden met de personen die als volksvertegenwoordiger zitting hadden in het Brussels Parlement. Sommigen waren niet rechtstreeks verkozen, maar kwamen als plaatsvervanger in het Parlement. Anderen werden wel degelijk verkozen, maar namen geen zitting, omdat ze een uitvoerend mandaat kregen of zitting namen in andere plenaire assemblees zoals de Senaat. Daarnaast verlieten sommigen tijdens hun mandaat hun partij. Afgezien van die individuele gevallen, bevat de tabel alle moslimparlementsleden die korte of langere tijd zitting hadden in het Brussels Parlement.

26. Tot slot werd het percentage op het totaal van de zetels in het Brussels Hoofdstedelijk Parlement (BHP) berekend op een aantal dat evolueerde, aangezien het aantal zetels werd verhoogd (75 tot in 1999 en 89 vanaf 2004).

27. Op basis van deze cijfers is het interessant vast te stellen dat het aantal moslims in het BHP stijgt van 0% in 1989 tot 21,3%, zijnde meer dan 1 op 5. De verkiezing van 2004 was een echt keerpunt. Dat was onder meer te wijten aan de wijzigingen in het Kieswetboek, maar ook aan andere factoren die in het volgende deel van deze bijdrage worden toegelicht. Er zij eveneens gewezen op het grotere aantal moslimparlementsleden van de Parti Socialiste. Dat aantal dient te worden gerelativeerd, gelet op de algemene score van de partij, die echt doorbrak tijdens de verkiezingen van 2004. Sommige persoonlijke overwinningen hangen immers onlosmakelijk samen met de grootte van de partijen waarvan die kandidaten lid zijn (Boussetta, 1998). Bovendien aarzelden sommige waarnemers niet om een correlatie te leggen tussen die verkiezingszege en het feit dat verschillende kandidaten van buitenlandse oorsprong op de lijst van de Parti Socialiste stonden. Die tendens is ietwat afgenomen bij de verkiezingen van 2009, maar men stelt vast

dat de kieslijst van de PS veel heterogener is dan die van de andere politieke partijen. Dat kan de algemene verhoging van het aantal moslimparlementsleden verklaren.

28. Hoe kan de vertegenwoordiging van de moslimkiezers geëvalueerd worden op basis van die gegevens? Volgens Pitkin (1972) moet de politieke vertegenwoordiging een 'afspiegeling' zijn van de verschillende groepen en stromingen in de samenleving. In dat opzicht reiken Marques Pereira en Nolasco (2001: 28) drie basiselementen aan om een 'vertegenwoordiging-afspiegeling' van de verschillende groepen in de samenleving te definiëren: ten eerste institutionele instrumenten die de sociale samenstelling van de verschillende groepen van het electoraat beschrijven, vervolgens een politieke wil van het electoraat om te stemmen op kandidaten die op hen gelijk en tot slot een gediversifieerde politieke vertegenwoordiging op de kieslijsten. Daarnaast bevelen de auteurs een stelsel van evenredige vertegenwoordiging aan om een politieke vertegenwoordiging die een afspiegeling van de samenleving is, te bevorderen.

29. Vanuit dat oogpunt moeten de gekozenen representatief zijn voor de verschillende politieke, maar ook sociologische kenmerken van het electoraat. Martiniello (1998) omschrijft politieke vertegenwoordiging als "*statistisch correct wanneer het percentage gekozenen met migrantenroots overeenkomt met het percentage van de bevolking van buitenlandse oorsprong ten opzichte van het kiezerskorps*". Aangezien er geen betrouwbare ramingen bestaan over het numerieke belang van de moslimgemeenschap in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, is het moeilijk om de representatie te evalueren. Daarbij komt nog dat een deel van de moslimgemeenschap geen stemrecht heeft.

30. Met dit artikel hebben we niet de bedoeling om de verschillende profielen van de moslimparlementsleden te analyseren, maar we wijzen niettemin op de grote diversiteit in die categorie. Wat de godsdienstbeleving betreft, zijn er zowel regelmatige moskeegangers als atheïsten en agnostici. Hun profielen zijn ook zeer verschillend wat hun schoolopleiding en loopbaan betreft. Voorts zijn hun actievelden zeer uiteenlopend en vormen ze helemaal geen homogeen geheel van specifieke eisen.

31. Tot slot onderstrepen we dat na de Brusselse gewestelijke verkiezingen van 2004 voor het eerst twee moslimparlementsleden minister werden in een gemeenschaps- en gewestregering. Deze mandaten werden trouwens verlengd na de verkiezingen van 2009. Het gaat, enerzijds, om de portefeuille van Fadila Lanaan, minister bevoegd voor Cultuur, Audiovisuele Sector en Jeugd van de Franse Gemeenschap (de bevoegdheid Jeugd werd in 2009 vervangen door Gezondheid en Gelijkheid van Kansen) en, anderzijds, om Emir Kir, die Brussels staatssecretaris bevoegd voor Openbare Netheid en Monumenten en Landschappen werd (gewijzigd sinds 2009 in Openbare Netheid en Stedenbouw) en om de ministerportefeuille Welzijn, Gezin en Sport (uitgebreid in 2009 met Beroepsopleiding, Cultuur, Schoolvervoer en Internationale Betrekkingen).

5. Verklarende factoren voor de politieke vertegenwoordiging van de moslims in het brussels gewest

32. Onze kwantitatieve benadering toont aan dat de politieke vertegenwoordiging door gekozenen uit de diversiteit in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest vrij groot is in vergelijking met het Vlaams en Waals Gewest, maar ook in vergelijking met de andere Europese steden. Die bijzondere situatie kan worden verklaard door een combinatie van een aantal institutionele en demografische parameters en de structurering van de moslimgemeenschap.

5.1. Institutionele factoren

33. Ten eerste heeft België een stelsel van evenredige vertegenwoordiging dat een getrouwere representatie van de verschillende stromingen in het electoraat mogelijk maakt dan de stelsels van meerderheidsvertegenwoordiging.

34. Een tweede belangrijke factor die bijdraagt tot de verkiezing van moslims, is de halvering van de devolutive kracht van de kopstem. Men heeft de gevolgen van die nieuwe maatregel concreet kunnen evalueren bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2000 en de Brusselse gewestelijke verkiezingen van 2004, die tot een grotere vertegenwoordiging van gekozenen uit de diversiteit leidden.

35. De derde factor is de nationaliteitswetgeving (wetten van 1984, 1991, 1998 en 2000), die sinds 1989, alleen al in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, tot meer dan 200.000 naturalisaties heeft geleid (Deboosere et al, 2009). De nationaliteitswijziging ging natuurlijk gepaard met de toekenning van het stemrecht.

36. De vierde en laatste factor is de stemplicht in België, die vaak over het hoofd wordt gezien bij de elementen die de uitzonderlijke politieke vertegenwoordiging van personen met migrantenroots in Brussel verklaren. Verschillende studies tonen immers aan dat het vaak personen in een bestaansonzekere toestand zijn die niet gaan stemmen. De stemplicht in België zorgt ervoor dat de personen met migrantenroots, die vaak te kampen hebben met ongunstige sociaaleconomische omstandigheden, gaan stemmen om een boete te vermijden.

37. Al die factoren worden evenwel bepaald door de federale wetgever en zijn van toepassing op de drie Gewesten. Op zich volstaan ze dus niet om de specifieke situatie in Brussel te verklaren. Bijgevolg dient men zich te buigen over de invloed van de demografische factoren en de structurering van de moslimgemeenschap.

5. 2. Demografische factoren

38. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wordt gekenmerkt door een vrij uitzonderlijke diversiteit en meertaligheid, aangezien meer dan de helft van de bevolking buitenlands of van buitenlandse oorsprong is. Bovendien zijn er in bepaalde gebieden van de hoofdstad grote concentraties van moslimgroepen, onder meer van Marokkaanse of Turkse origine. Dat heeft gevolgen voor de geografische verdeling van de stemmen en is bijgevolg zeer belangrijk om de politieke vertegenwoordiging door moslimparlementsleden te begrijpen.

39. In het algemeen beschikken we niet over betrouwbare cijfers over de moslimbevolking in Brussel. De laatste volkstelling dateert van 2001 en hield enkel rekening met de oorspronkelijke nationaliteit van de bevolking en niet met de religieuze overtuiging. Enkele indicaties leveren

gegevens bij benadering op. Manço en Kanmaz (2004) ramen de moslimbevolking in het Brussels Gewest op 162.000 - 39% van het totale aantal moslims in België - en dus op 16,5% van de totale Brusselse bevolking⁷.

40. Voorts heeft de socioloog Jan Hertogen onlangs sterk omstreden cijfers gepubliceerd. Volgens hem zou de moslimbevolking in Brussel 235.782 personen tellen, bijna 22%⁸ van de Brusselse bevolking. De daaropvolgende polemiek toont het belang van duidelijke wetenschappelijke en methodologische criteria aan.

41. In zo'n delicate aangelegenheid zou een zeer strikt statistisch beleid moeten worden gevoerd aan de hand van een grootschalige enquête die op een voldoende grote en aselechte representatieve steekproef gebaseerd wordt. In het algemeen laten de voornoemde cijfers veronderstellen dat de moslimkiezers in aantal op min of meer evenwichtige wijze vertegenwoordigd zijn in het Brussels Hoofdstedelijk Parlement.

5.3. Factoren verbonden aan de werking van de verenigingen

42. Afgezien van de institutionele en demografische factoren dient men zich ook te buigen over de bijdrage van de collectieve actie van deze categorie van het kiezerskorps tot de politieke participatie, onder meer via de werking van het grote aantal verenigingen in het Brussels Gewest (Jacobs, Phalet & Swyngedouw, 2004; Lambert 2004).

43. Torrekens (2007) verfijnt bijvoorbeeld de analyse van de concentratie van moslims op een lokaler niveau door de aanwezigheid van moslimverenigingen in bepaalde Brusselse wijken te bestuderen. Uit zijn onderzoek blijkt dat twee derde van de culturele moslimverenigingen zich hoofdzakelijk in Schaarbeek, Molenbeek en Brussel-Stad bevindt.

44. Voorts wijzen studies (Jacobs, Phalet en Swyngedouw, 2006) op verschillen in het engagement van personen van Marokkaanse en Turkse oorsprong in het verenigingsleven. Laatstgenoemden zouden beter gestructureerde verenigingen hebben en zouden er in grotere mate bij

⁷Ondanks de methodologische nota die de berekening toelicht, zijn deze cijfers evenwel vatbaar voor kritiek, aangezien de door de auteurs verspreide gegevens niet zeer precies zijn.

⁸De gedetailleerde cijfers kunnen online geraadpleegd worden op de internetsite van Jan Hertogen, <http://www.npdata.be/> (geraadpleegd op 13 december 2010).

betrokken zijn. Dat zou onder meer de goede verkiezingsuitslagen van kandidaten van Turkse oorsprong kunnen verklaren. Bij de laatste verkiezingen was de tweede beste uitslag van de Parti Socialiste die van een kandidaat van Turkse oorsprong, Emir Kir, vlak na die van de minister-president van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Charles Picqué. Dat wijst erop dat, wanneer men van het verenigingsleven of de politieke acties van de moslimgemeenschap spreekt, het belangrijk is om rekening te houden met de diversiteit binnen die bevolkingscategorie. Het gebrek aan leadership en stevig uitgebouwde verenigingen in de moslimgemeenschap maakt dat de collectieve actie en meer bepaald de invloed van de structuren van de moslimgemeenschap niet de belangrijkste factor is voor de verklaring van de politieke participatie van de moslims in het Brussels Gewest.

5.4. *Interactie van de verklarende factoren*

45. Wat zou de echte verklaring voor de bijzondere situatie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn, aangezien ze niet de enige stad is met een forse bevolkingsgroei en een vrij bloeiend verenigingsleven van de migrantengroepen en aangezien de institutionele regels van toepassing zijn op het hele land? Het antwoord zit hoofdzakelijk in de interactie tussen de verschillende verklarende factoren. De combinatie ervan resulteert in de originele situatie op het vlak van de politieke vertegenwoordiging van de moslims in de Belgische hoofdstad. De bijzondere situatie in Brussel is vooral te danken aan de structuren voor politieke opportuniteiten, aan zijn formele institutionele dimensie (Giugni, 1995) of meer bepaald aan “structuren die politieke participatie bevorderen” (Martiniello, 1997) waarvan de personen met migrantenroots gebruikmaken. Maxwell (2010) wijst in dat verband op de grote invloed van de nationale of gewestelijke instellingen op de politieke participatie. Hoe opener de instellingen staan voor de politieke mobilisatie van personen met migrantenroots, hoe groter de politieke participatie. Hij legt aldus uit dat in Frankrijk het republikeinse bestel de politieke participatie van de minderheden ontmoedigt. In die context hebben de minderheden minder kansen om netwerken uit te bouwen die politieke participatie,

ondanks de sociaaleconomische achterstelling, kunnen bevorderen. De combinatie van de hierboven toegelichte kenmerken van de Brusselse politieke en sociale context met de werking van verenigingsleven verklaren hoe al die factoren (cf. supra) de toegang van bepaalde groepen tot officiële gezagsniveaus bepalen. Er zij tevens gewezen op de manier waarop de politieke partijen⁹ zich opstellen tegenover een vrij nieuwe kiezerscategorie en moslimkandidaten op hun kieslijsten plaatsen om in bepaalde Brusselse wijken zoveel mogelijk stemmen te ronselen.

Conclusie

46. Deze bijdrage brengt de evolutie van de politieke participatie van de moslims in het Brussels Hoofdstedelijk Parlement in kaart. We hebben getracht het stemgedrag van de moslimburgers te begrijpen aan de hand van een reeks studies die rekening houden met de verschillende variabelen die het stemgedrag van deze bevolkingscategorie verklaren. We stellen vast dat de resultaten niet altijd bevredigend zijn, aangezien die studies toegespitst zijn op één of meer bijzondere aspecten van het stemgedrag. De uitdaging zou erin bestaan studies te verrichten die verschillende variabelen met elkaar zouden combineren: etnische oorsprong, religieuze of levensbeschouwelijke overtuiging, geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, sociaaleconomisch statuut en woonplaats.

47. Uit dat oogpunt stellen we vast dat het van cruciaal belang is om te beschikken over kwantitatieve analyses die betrouwbare wetenschappelijke gegevens kunnen verstrekken over de moslimgemeenschap van Brussel en België. Te meer daar het tegelijk ook gaat om de bevolkingsgroep die de interculturaliteit aan de orde stelt in het openbaar debat. Die gegevens zouden het ook mogelijk maken om verder te kijken dan de vooroordelen die over deze minderheid bestaan. Bovendien zijn die instrumenten meer dan noodzakelijk om het overheidsbeleid beter te kunnen evalueren.

⁹Interessant is dat sommige kopstukken van de liberale partij (MR) de verkiezingsnederlagen van 2009 en 2010 wijten aan het feit dat ze onvoldoende rekening hebben gehouden met de kandidaten uit de diversiteit. Cf. het interview met Olivier Maingain: “Le MR doit s'ouvrir aux candidats issus de l'immigration”, *La Dernière Heure* van 15 juni 2010.

48. Wat het politiek engagement van de moslimkiezers betreft, moet een onderscheid worden gemaakt tussen het verenigingsleven van de kiezers van Marokkaanse origine en dat van de kiezers van Turkse origine. Volgens onze etnografische waarnemingen zijn er immers aan Marokkaanse zijde geen verenigingen die voldoende invloed uitoefenen om stemrichtlijnen te geven. Aan Turkse zijde zijn de verenigingen efficiënt genoeg om een of andere kandidaat te steunen. Men vindt daarentegen nergens memoranda met specifieke eisen van de moslimgemeenschap. Ondanks het gebrek aan echte gemeenschapsstructuren (met nuances volgens de Marokkaanse of Turkse bevolkingsgroep) wordt de politieke vertegenwoordiging van de moslims gewaarborgd door andere institutionele mechanismen, maar ook door de diversiteit van de profielen van de kandidaten die opkomen op de lijsten van bepaalde politieke partijen.

49. In het algemeen hebben we in dit artikel getracht om het belang aan te tonen van de structuren voor politieke opportuniteiten die de politieke participatie van de moslims bevorderen. In België en in Brussel in het bijzonder bevorderen die structuren de opkomst van politieke vertegenwoordigers uit de moslimgemeenschap en uit de diversiteit in het algemeen. De institutionele factoren zouden geen exclusieve gevolgen hebben, als niet tegelijk rekening wordt gehouden met de demografische realiteit en het grote aantal verenigingen in het Brussels Gewest. Bij gelijke mobilisatie verhoogt of vermindert de institutionele politieke context de slaagkansen van bepaalde collectieve acties. De structuren voor politieke opportuniteiten in België mogen evenwel de rol van de politieke actoren en het kiezerskorps niet onderschatten. Integendeel, de politieke vertegenwoordiging van de diverse bevolkingsgroepen in het Brussels Gewest kan worden verklaard door de interactie tussen institutionele en demografische factoren, de stedelijke realiteit, de sociale actoren en, in mindere mate, de werking van de verenigingen

50. Wat de “vertegenwoordiging-afspiegeling” betreft, is het nuttig eraan te herinneren dat meer dan een kwart van de Brusselse bevolking (26%) de Belgische nationaliteit niet heeft en bijgevolg geen stem in het kapittel heeft, aangezien enkel burgers met de Belgische nationaliteit stemrecht hebben bij de Brusselse gewestelijke verkiezingen.

Hoewel deze kwestie op dit ogenblik niet op de politieke agenda staat, zou het nuttig zijn het debat over de uitbreiding van het stemrecht bij de gewestelijke verkiezingen weer op gang te brengen om ervoor te zorgen dat een niet onaanzienlijk deel van de Brusselse bevolking kan worden vertegenwoordigd.

51. Bij een toekomstgerichte benadering van de politieke participatie die rekening houdt met de demografische evolutie van de Brusselse bevolking, gaat men ervan uit dat de kwestie van de politieke vertegenwoordiging van de moslims acuter zal worden, zelfs als ze in zekere zin stabiel zal blijven. Er zij immers aan herinnerd dat de armste gemeenten van de hoofdstad de grootste bevolkingsgroei hebben (Deboosere, Willaert, 2005), onder meer in Molenbeek en Sint-Joost, en dat 25% van de Brusselse jongeren van moslimorigine is (Bousetta, Maréchal, 2003). Bijgevolg zijn ze een kiezersgroep waarmee bij de komende verkiezingen rekening moet worden gehouden.

52. In de komende jaren zal het echte debat evenwel niet gaan over het aantal moslims die in het Brussels Hoofdstedelijk Parlement zitten, maar over de vraag hoe ze de belangen van de hele Brusselse bevolking zullen verdedigen en van hun diversiteit een meerwaarde zullen maken ten dienste van de wijken of bevolkingsgroepen die zwaar benadeeld worden door discriminaties en kansarmoede. De politieke participatie van moslims is helemaal geen bedreiging voor de sociale cohesie, maar versterkt de democratische principes door individuen voor wie de deuren van de politieke instellingen lange tijd gesloten bleven, te laten deelnemen aan de politieke besluitvorming.

Bibliografie

- BOUSETTA, H., « Le paradoxe anversoïse. Entre racisme politique et ouvertures multiculturelles », in *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 1998 (14) 2, 1998, pp.151-172
- BOUSETTA, H., MARECHAL, B., « *Islam en moslims in België. Lokale uitdagingen en algemeen denkkader* », Studieverlag, Brussel, Konink Boudewijnstichting, 2003
- BROUARD, S., TIBERJ, V., *Français comme les autres ? Les citoyens d'origine maghrébine, africaine et turque*, Presses de Sciences Po, 2005
- BUKHARI, Z. H., NYANG, S. S., AHMAD, M., ESPOSITO J. L. (ed.), *Muslims' Place in the American Public Square: Hopes, Fears, and Aspirations*, Lanham, Rowman & Littlefield, 2004
- CESARY, J., « Attitudes politiques et culture religieuse de la population musulmane issue de l'immigration », in LEVEAU, R., WIHTOL DE WENDEN, C. (o.l.v.), *L'islam en France et en Allemagne : identités et citoyennetés*, Paris, La Documentation française, 2001
- DARGENT, C., *Les musulmans déclarés en France : affirmation religieuse, subordination sociale et progressisme politique*, Paris, Cahiers du CEVIPOF (34), 2003
- DARGENT, C., « Musulmans versus catholiques: un nouveau clivage culturel et politique ? », in ST 42, *Des valeurs politiques en mutation : analyse quantitative comparée*, Congrès International des Associations Francophone de Science Politique, 7 september 2009, online geplaatst op <http://www.congresafsp2009.fr/sectionsthematiques/st42/st42dargent.pdf> (geraadpleegd op 13 december 2010)
- DARGENT, C., « La population musulmane de France: de l'ombre à la lumière ? » in *Revue Française de Sociologie*, Vol.51 (2), 2010, pp.219-246
- DE DECKER, N. & SANDRI, G., « Le vote des catholiques », in DELWIT P., VAN HAUTE E. (Ed.), *Le vote des Belges (Bruxelles-Wallonie, 10 juin 2007)*, Bruxelles, Université Libre de Bruxelles, pp.25-37
- DEBOOSERE, P., WILLAERT, D., *Buurtatlas van de bevolking van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bij de aanvang van de 21e eeuw*, Brussel, Brussels Instituut voor de Statistiek en de Analyse, nr. 42, Iris Edition, 2005
- DEBOOSERE, P., EGGERICKX, T., VAN HECKE, E., WAYENS, B., « Staten-Generaal van Brussel. De Brusselse bevolking: een demografische doorlichting », in *Brussels Studies*, Synthesenota (3), 12 janvier 2009 (corr. 17 maart 2009), www.brusselsstudies.be
- DELWIT, P., DE WAELE, J.-M., *Le mode de scrutin fait-il l'élection ?*, Bruxelles, Editions Libre de Bruxelles, 2000
- FASSIN, D., FASSIN, E. (o.l.v.), *De la question sociale à la question raciale ? Représenter la société française*, Paris, La Découverte, 2006
- FASSIN, D. (o.l.v.), *Les nouvelles frontières de la société française*, Paris, La Découverte, 2010
- GEISSER, V., 1997, *Ethnicité Républicaine. Les élites d'origine maghrébine dans le système politique français*, Paris, presses de Sciences Po, 1997
- GIUGNI, M., *Entre stratégie et opportunité: Les nouveaux mouvements sociaux en Suisse*, Zurich, Seismo, 1995
- JACOBS, D., MARTINIELLO, M., REA, A., « Changing Patterns of Political Participation of Citizens of Immigrant Origin in the Brussels Capital Region : The October 2000 Elections », in *Journal of International Migration and Integration*, vol. 3 (2), 2002, pp. 201-240
- JACOBS, D., REA, A., « Construction et importation des classements ethniques. Allochtones et immigrés aux Pays-Bas et en Belgique », in *Revue Européenne des Migrations Internationales*, vol. 21 (2), 2005
- JACOBS, D., BOUSETTA, H., REA, A., MARTINIELLO, M., SWYNGEDOUW, M., *Qui sont les candidats aux élections bruxelloises ? Le*

- profil des candidats à l'élection au parlement de la Région de Bruxelles-Capitale du 13 juin 2004*, Louvain-La-Neuve, Academia-Bruylant, 2006
- JACOBS, D., PHALET, K. en SWYNGEDOUW, M., « Political Participation and Associational Life of Turkish Residents in the Capital of Europe », in *Turkish Studies*, vol. 7 (1), 2006, pp. 145-161
- KAGNE, B., « Immigration, stratégies identitaires et mobilisations politiques des Africains en Belgique », in GOSSELIN, G., en LAVAUD, J.-P., *Ethnicité et mobilisations sociales*, Paris, L'Harmattan, Logiques Sociales, 2001
- KATEB, Kamal, « De l'étranger à l'immigré et de l'ethnique au religieux : les chiffres en question ? », in ZARKA, Y.-C., TAUSSIG, S., FLEURY, C., (o.l.v.), *L'islam en France*, Paris, PUF, coll. « Cités », Quadriges, 2004
- LAMBERT, P.-Y., *La participation politique des allochtones en Belgique*, Louvain-La-Neuve, Academia-Bruylant, 1999
- LAMBERT, S., « 'Elus d'origine étrangère' et vie associative: quelles ressources pour la démocratie en Belgique francophone ? », in J. GATUGU, S. AMORANITIS en A. MANÇO (éds), *La vie associative des migrants: quelles (re)connaissances? Réponses européennes et canadiennes*, Paris, L'Harmattan, coll. Compétences interculturelles, 2004, pp. 135-154.
- LAVAU, G., *Partis politiques et réalités sociales*, Paris, Armand Colin, 1953
- LAZARSFELD, P., F., BERELSON, B., GAUDET, H., *The People's Choice*, New-York, Columbia University Press, 1944
- MANÇO, A., MANÇO, U., *Turcs de Belgique : Identités et trajectoires d'une minorité*, Info-Turk, Bruxelles, 1992
- MANÇO, U. & KANMAZ, M., « Belgique. Intégration des musulmans et reconnaissance du culte islamique : un essai de bilan » in MANCO U. (dir.), *Reconnaissance et discrimination. Présence de l'islam en Europe occidentale et en Amérique du Nord*, Paris, L'Harmattan, 2004, pp.85-115
- MANÇO, U. & KANMAZ, M., « From Conflict to Co-operation Between Muslims and Local Authorities in a Brussels Borough : Schaerbeek », in *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 31, n°6, 2005, 1105-1123.
- MARQUES PEREIRA, B., NOLASO, P., *La représentation politique des femmes en Amérique latine*, Paris, L'Harmattan, 2001
- MARTINIELLO, M., *Leadership et pouvoir dans les communautés d'origine immigrée*, Paris, L'Harmattan, 1992
- MARTINIELLO, M., « Quelle participation politique ? », in Collectif, *La Belgique et ses immigrés. Les politiques manquées*, Bruxelles, De Boeck Université, 1997, pp. 105-106
- MARTINIELLO, M., « Les élus d'origine étrangère à Bruxelles: une nouvelle étape de la participation politique des populations d'origine immigrée », in *Revue Européenne des Migrations Internationales*, vol.14 (2), 1998, pp.123-149
- MAYER, N., PERRINEAU, P., *Les comportements politiques*, Paris, Armand Colin, 1992
- MUXEL, A., « Les attitudes socio-politiques des jeunes issus de l'immigration maghrébine en région parisienne », in *Revue française de science politique*, 38(6), décembre 1988
- PITKIN, H. F., *The Concept of Representation*, Berkeley, University of California Press, 1972
- REA, A., *La représentation politique des Belges d'origine étrangère aux élections communales de 2000 : le cas de Bruxelles*, Les Cahiers du CEVIPOL, 2002, online geplaatst op www.ulb.ac.be/soco/cevipol
- REA, A., JACOBS, D., TENEY, C., DELWIT, P., « Les comportements électoraux des minorités ethniques à Bruxelles », in *Revue Française de Science Politique*, vol.60 (4) Août 2010, pp.691-718
- SANDRI, G., DE DECKER, N., « Le vote des musulmans », in DELWIT P., VAN HAUTE E. (Ed.), *Le vote des Belges (Bruxelles-Wallonie, 10 juin 2007)*, Bruxelles, Université Libre de Bruxelles, 2008

- SHADID, W.A.R., VAN KONINGSVELD, P.S., *Political participation and identities of muslims in non-muslim states*, Kampen, Kok Pharos, 1996
- SINNO, A. H., "Muslim underrepresentation in American Politics", in SINNO, A. H. (Ed.), *Muslims in Western Politics*, Bloomington, Indiana University Press, 2009
- TENEY, C., JACOBS, D., « De eerste stem van allochtone jongeren in Brussel. Een analyse van de kiesintenties bij de federale verkiezingen van 2007 », *Brussels Studies*, nummer 24, 30 maart 2009, www.brusselstudies.be
- TORREKENS, C., « Concentratie van de moslimbevolking en structurering van het moslim-verenigingsleven in Brussel », *Brussels Studies*, nummer 4, 5 maart 2007, www.brusselsstudies.be
- TORREKENS, C., *L'islam à Bruxelles*, Bruxelles, Editions de l'Université Libre de Bruxelles, 2009
- VAN HAUTE, E., *Adhérer à un parti. Aux sources de la participation politique*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 2009
- VAN HEELSUM, A., *Marokkaanse Organisaties in Nederland, een netwerkanalyse*, Amsterdam, Het Spinhuis, 2001
- ZIBOUH, F., « Le droit de vote des étrangers aux élections municipales de 2006 en Belgique », in *Migrations Société*, vol. 19 (114), nov-déc 2007
- ZIBOUH, F., *La participation politique des élus d'origine maghrébine. Elections régionales bruxelloises et stratégies électorales*, Louvain-La-Neuve, Academia-Bruylant, 2010
- ZIBOUH, F., « Diversité ethnoculturelle dans la structuration du personnel politique des partis : le cas de la Belgique », in ENARgy, *Participation et représentation politique des minorités ethniques : du vœu pieu à la réalité*, september 2010
- ZIBOUH, F., « La participation politique des musulmans en Belgique », in MARECHAL, B., *L'islam de Belgique*, Louvain-La-Neuve, Academia-Bruylant, 2011

Om deze tekst te citeren

Fatima ZIBOUH, « Politieke vertegenwoordiging van moslims in Brussel », *Brussels Studies*, Nummer 55, 5 december 2011, www.brusselsstudies.be

Links

Andere versies van deze tekst zijn beschikbaar

ePub FR : <http://tinyurl.com/BRUS55FREPUBLIC>

ePub NL : <http://tinyurl.com/BRUS55NLEPUBLIC>

ePub EN : <http://tinyurl.com/BRUS55ENEPUBLIC>

pdf FR : <http://tinyurl.com/BRUS55FRPDF>

pdf NL : <http://tinyurl.com/BRUS55NLPDF>

pdf EN : <http://tinyurl.com/BRUS55ENPDF>

De videos die verschenen zijn in *Brussels Studies* zijn te bezichtigen op het Vimeo kanaal van *Brussels Studies* op de volgende link :

<http://vimeo.com/channels/BruS>